

Dorota Muszytowska, *Etos chrześcijańskiej wspólnoty. Socjoretoryka Listu Jakuba* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 2016). Ss. 357. PLN 27.00. ISBN 978-83-890-981

KS. WOJCIECH PIKOR

Wydział Teologiczny, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu
e-mail: pikorwo@wp.pl

Początek XXI w. w Europie to czas gwałtownych zmian demograficznych. W związku z migracją na kontynent europejski ludności z krajów Bliskiego Wschodu i Afryki zmiany te następują nie tylko na płaszczyźnie etnicznej, ale również religijnej. Dochodzi do tego zjawisko sekularyzacji, które zaowocowało nową formą quasi-religijności, jaką w wielu krajach zachodniej Europy jest laickość. W rezultacie chrześcijanie w wielu miejscach Europy są mniejszością, nierzadko dyskryminowaną w imię politycznej poprawności. W tym kontekście warto podjąć lekturę Listu Jakuba kierowanego do „dwunastu pokoleń w diasporze” (Jk 1,1), którymi są wspólnoty chrześcijańskie I w. żyjące w wielokulturowym społeczeństwie. Autor listu jest zainteresowany przekonaniem ich do określonych wartości, które miałyby stanowić trwały etos tworzonej wspólnoty. Ten właśnie etos wspólnoty chrześcijańskiej stanowi przedmiot zainteresowania rozprawy habilitacyjnej dr Doroty Muszytowskiej.

Rozprawę otwiera wstęp (s. 9-28), w którym autorka zwraca uwagę na obecny w Liście Jakuba etos wspólnoty chrześcijańskiej będącej adresatem listu. Za narzędzie właściwe do zbadania tego etosu uznaje krytykę socjoretoryczną – model interpretacji Biblii wypracowany pod koniec XX w. przez Vernona K. Robbinsa. W ramach socjoretoryki bada się „wewnętrzną kompozycję (*inner texture*), wpływ kontekstu zewnętrznego (*intertexture*), dające o sobie znać w tekście społeczno-kulturowe uwarunkowania (*social and cultural texture*), ideologie leżące u podstaw tekstu (*ideological texture*) oraz religijny charakter tekstu (*sacred texture*)” (s. 14). Przybliżając założenia socjoretoryki, warszawska biblistka odnosi się również do głosów krytycznych wobec tego podejścia interpretacyjnego. Podkreśla, iż pluralizm hermeneutyk i metod w socjoretoryce jest złożony, przez co wykracza w krytyce socjoretorycznej poza prostą analizę tekstu i jego zawartości, zwracając uwagę na interakcję między zawartością tekstu i jego odbiorcami oraz na sposób powstania dyskursu (s. 16). W kontekście swojej rozprawy dr Muszytowska dokonuje istotnej korekty procedur

proponowanych przez V.K. Robbinsa (s. 18): pomija badanie tekstury ideologicznej i sakralnej – tę pierwszą włącza w analizę społeczną i kulturową tekstu; drugą utożsamia z teologią tekstu, której znajomość nie jest konieczna dla uchwycenia retoryki przekonującej do danego etosu. Znaczący element wstępu stanowi krytyczna prezentacja stanu badań nad retoryką i etosem Listu Jakuba (s. 19-27). Na tej podstawie doprecyzowuje cel swojej rozprawy (s. 27), którym jest (1) ustalenie elementów tworzących chrześcijański etos kształtującego się Kościoła; (2) wskazanie, co było podstawą tego etosu i co stanowiło dla niego zagrożenie; (3) poznanie mechanizmów przekazywania i utrwalania tego etosu. Wstęp kończy się zwięzłym przedstawieniem badań, które mają być podjęte w poszczególnych rozdziałach dysertacji.

Rozdział pierwszy monografii koncentruje się na „etosie chrześcijańskim w wewnętrznej teksturze Listu Jakuba” (s. 29-66). Analiza wewnętrznej kompozycji listu wychodzi od zweryfikowania powtarzających się terminów i tematów, następnie podejmuje kwestię rodzaju literackiego listu, by na koniec zbadać strukturę retoryczną pisma, zwracając uwagę na zawartą w nim argumentację na rzecz etosu. Spośród wielu wniosków, które wyprowadza autorka ze swoich analiz, warto niektóre przywołać. Charakterystyczne dla listu powtórzenia leksykalno-tematyczne przynależą do sfery leksyki moralnej, przy czym tematy są zestawiane kontrastowo (wiara – czyn, przyjaźń – zazdrość itd.), co służy dwutorowemu sposobowi argumentacji (s. 39). Ten rodzaj perswazji skłania do rozpoznania w liście cech deliberatywnej retoryki typu doradczego (s. 47). Po przedstawieniu struktur retorycznych listu proponowanych przez różnych egzegetów autorka opowiada się za następującą kompozycją (s. 50): *exordium* wraz z *partitione* (1,1-27); *argumentatio* (2,1-5,6); *peroratio* przez *recapitulationis* i *affectus* (5,7-20), przy czym wprowadzenie i podsumowanie stanowią obramowanie dla centralnie rozmieszczonej argumentacji. Dobór środków retorycznych jest ukierunkowany na budowanie wspólnoty i kształtowanie właściwych postaw jej członków, czemu też służy pozytywny język dominujący w liście, mający skłaniać do zmiany dotychczasowego postępowania (s. 53).

W rozdziale drugim recenzowanej monografii autorka analizuje „etos w interteksturze Listu Jakuba” (s. 67-201). Badanie możliwych związków intertekstualnych listu ma na celu uchwycenie wpływu różnych tradycji biblijnych na etos w nim proponowany. Ewentualne zapożyczenia są zweryfikowane najpierw w odniesieniu do przywołanych w liście postaci Starego Testamentu: Abrahama, Rachab, Hioba i Eliasza (s. 75-170). Procedura badawcza jest identyczna w przypadku każdej z tych postaci: najpierw jest ona ukazana wewnątrz tradycji starotestamentalnej, następnie – w pozakanonicznej tradycji żydowskiej, dalej – w innych tekstach Nowego Testamentu i na koniec – w Liście Jakuba. Dobór tych postaci przez autora Listu Jakuba służy proklamowaniu etosu, na

który składa się głęboka wiara (Abraham, Rachab) i życie w przyjaźni z Bogiem (Abraham), wytrwałość w wierności i oddaniu się Bogu (Hiob) oraz zaufanie Bogu, którego wyrazem jest modlitwa (Eliasz). „Odniesie się do postaci Rachab w Liście Jakuba nie tylko dopełnia przykład Abrahama, ale [...] zwraca również uwagę na uniwersalizm wezwania do aktywnej wiary” zarówno w kontekście różnicy płci, pozycji materialnej, jak i statusu społecznego (s. 119). Drugim obszarem możliwych wpływów na etos Listu Jakuba jest tradycja mądrościowa (s. 170-195). W przypadku cytatów ze Starego Testamentu wykorzystanych w perswazji na rzecz etosu warszawska biblistka zwraca uwagę na odniesienie listu do przykazania miłości Boga i bliźniego, które w nauczaniu Jakubowym stanowi zasadę etosu chrześcijańskiego (s. 173). Cytaty i aluzje do literatury sapiencjalnej (Mdr, Syr, Prz) w Liście Jakuba nie są wskazywane bezpośrednio odbiorcom, co może sugerować, iż adresaci dobrze je znali. Całościowe spojrzenie na te odniesienia mądrościowe pozwala sądzić, iż autor listu wykorzystuje je w argumentacji na rzecz postawy bycia „małym” wobec Boga (s. 177). Kluczowym dla etosu chrześcijańskiego jest *logos* i *nomos*. Te dwa pojęcia są analizowane przez Dorotę Muszytowską najpierw w literaturze mądrościowej Starego Testamentu, następnie w Ewangelii Mateusza i filozofii greckiej (głównie stoickiej). Wykazuje, iż wszystkie te tradycje wywarły wpływ na autora Listu Jakuba, jednakże decydującą rolę odegrało nauczanie Jezusa. „Doskonałe prawo wolności” (Jk 1,25) tożsame jest z Prawem przyniesionym przez Jezusa, który sam jest „słowem prawdy” (1,18) (s. 194). Podobieństwa Listu Jakuba do Ewangelii synoptycznych, przede wszystkim do Mateuszowego Kazania na górze (s. 195-201), mimo że nie pozwalają na mówienie o zależności autora listu od któregośkolwiek z ewangelistów, dowodzą, iż uznaje on nauczanie Jezusa za fundamentalne dla proklamowanego w liście chrześcijańskiego etosu.

Rozdział trzeci monografii podejmuje analizę „etosu chrześcijańskiego w społecznej i kulturowej teksturze Listu Jakuba” (s. 202-314). Punktem wyjścia jest charakterystyka wspólnoty będącej adresatem Listu Jakuba oparta na modelu klasyfikującym grupy religijne, który zaproponował Bryan Wilson (s. 203-213). Za dominujące cechy należy uznać te, które charakteryzują grupy konwersjonistyczne i rewolucjonistyczne. Dla kształtowania etosu tej wspólnoty autor listu sięga po dwa elementy kluczowe dla kultury śródziemnomorskiej: kryterium honoru i wstydu (s. 215-227) oraz relacji patron–klient (s. 227-314). Dla etosu chrześcijańskiego honor pozostaje związany z łaską Bożą. Tym, co decyduje o wartości człowieka, jest posłuszeństwo wobec Boga i pełnienie Jego woli. Argumentacja odwołująca się do relacji patron–klient zakłada absolutną supremację i władzę Boga nad adresatami listu. Etos, do którego jest wzywana wspólnota, ma charakter wspólnotowy, cechuje go przede wszystkim wytrwałość w praktykowaniu przyjętych zasad wiary, ale też odpowiedzialność za życie

innych. Za specyficznie chrześcijański rys etosu należy uznać jego eschatologiczne motywacje oraz oparcie go na modlitwie, miłosierdziu, przebaczeniu i uzdrowieniu.

W zakończeniu (s. 315-324) D. Muszytowska zbiera najważniejsze rezultaty swojego badania. Monografię zamyka zestawienie bibliografii wykorzystanej w pracy (s. 325-345), streszczenie w języku angielskim (s. 346-351) oraz indeks osobowy (s. 352-357).

Recenzowana monografia stanowi istotny wkład w rozwój biblistyki polskiej. Listy Katolickie nie cieszą się bowiem szczególnym zainteresowaniem polskich biblistów. Nie chodzi przy tym tylko o wypełnienie istniejącej luki. Swoją rozprawą D. Muszytowska wskazuje na nowy kierunek badań nad tymi tekstami, wykorzystujący analizę retoryczną i socjoretoryczną. Ta pierwsza w polskiej literaturze biblijnej była dotąd wykorzystywana w badaniach nad listami Pawłowymi, druga, wypracowana przez Vernona K. Robbinsa, dzięki publikacji dr Muszytowskiej ma szansę zaistnieć w środowisku polskich biblistów jako ważne narzędzie interpretacji tekstów epistolarnych. Należy podkreślić, iż autorka nie jest zakładnikiem tej metody. Podejmując wielokrotnie na łamach swojej książki dyskusje metodologiczne (np. s. 12-17, 27-32, 67-70), z jednej strony przybliżyła procedury badawcze socjoretoryki, z drugiej zaś strony dokonuje ważnych korekt w posługiwaniu się tym narzędziem, szczególnie gdy chodzi o rozumienie społecznej i kulturowej tekstury.

Warszawska biblistka nie ogranicza się tylko do teoretycznych rozważań metodologicznych, lecz podejmuje się krytyki socjoretorycznej całego Listu Jakuba. Bez wątplenia punktem referencyjnym dla przyszłych badań nad Listem Jakuba pozostanie przeprowadzona przez nią analiza struktury retorycznej listu (§ I.3), z uwzględnieniem w *propositio*, *dispositio* i *peroratione* sposobu dowodzenia autora i najważniejszych środków retorycznych wykorzystanych przez niego (s. 52, 54-57, 65). Modelowym wręcz przykładem analizy retorycznej jest podjęta w ostatnim rozdziale monografii interpretacja listu w kluczu relacji patron–klient (s. 227-314).

Na uznanie zasługuje też wrażliwość autorki na zjawiska gramatyczne i syntaktyczne występujące w Liście Jakuba, a pozwalające na nowe możliwości interpretacji tekstu. Przykładem może być jej interpretacja zwrotu τὴν πίστιν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ (2,1). Obok tradycyjnego przekładu jako *genetivus obiectivus* – „wiara w Pana naszego Jezusa Chrystusa” – możliwa jest lektura tej syntagmy jako *genetivus subiectivus* – „wiara naszego Pana Jezusa Chrystusa” (s. 258-259). Przy takiej interpretacji ideałem wiary niemającej względu na osoby byłaby wiara Jezusa Chrystusa, do udziału w której wzywa swoich adresatów autor listu.

Podkreślić należy również literackość języka, którym napisana jest recenzowana monografia. Język jest precyzyjny, techniczny, bogaty leksykalnie, ale

równocześnie klarowny i komunikatywny, przez co lektura książki jest możliwa również przez osoby niebędące biblistami. Równocześnie zauważa się wartość egzystencjalną i duchową tej pracy. W interpretacji Listu Jakuba Dorota Muszytowska jest daleka od suchego wykładu akademickiego, co jest znaczące szczególnie w kontekście przedmiotu badania, którym jest etos wspólnoty chrześcijańskiej. Lektura trzeciego rozdziału monografii uświadamia, iż nie chodzi jej tylko o etos wspólnoty pierwotnego Kościoła, ale etos osób, które dzisiaj tworzą wspólnotę Kościoła, stając się domyślnymi czytelnikami Listu Jakuba. W tym kontekście należy wspomnieć chociażby jej uwagi na temat wytrwałości w sytuacjach próby, która winna być motywowana miłością do Boga (s. 241-242), jej spojrzenie na człowieka wierzącego jako „beneficjenta nieograniczonej hojności Boga” (s. 278) czy też przejmujące spostrzeżenia dotyczące chorego, który „nie tylko nie ma być marginalizowany w życiu wspólnoty, ale ma być w centrum jej zainteresowania” (s. 308), by ta, „powodowana wiarą, podjęła działania terapeutyczne w celu przywrócenia zdrowia i wpisanej przez Boga w naturę człowieka doskonałości” (s. 309). Zaproponowana w rozdziale trzecim monografii lektura Listu Jakuba w kluczu honoru i wstydu (łaski) oraz relacji patron–klient rzuca bez wątpienia nowe światło na etos wspólnoty chrześcijańskiej tamtego i obecnego czasu.

W toku lektury recenzowanej monografii zrodziło się kilka uwag, które sygnalizują pewne możliwości pogłębienia zawartych w niej analiz. Dorota Muszytowska prezentuje w swojej rozprawie podejście synchroniczne do tekstu biblijnego, jednakże w dyskusji nad metodologią krytyki socjoretorycznej podkreśla, iż pierwszy jej etap – badanie wewnętrznej tekstury – „z jednej strony pozwala na poszukiwania diachroniczne, uwzględniające możliwość odtworzenia procesu powstania danego tekstu, np. zmian wprowadzonych w wyniku reletury, kompilacji czy redakcji, z drugiej strony natomiast może mieć charakter synchronicznego podejścia, koncentrującego się na tekście jako takim, w jego finalnej postaci” (s. 29). Wprawdzie we wstępie do pracy autorka nie sygnalizuje zainteresowania podejściem diachronicznym, jednakże w kontekście analizy struktury listu (np. powtórzeń) należałoby postawić pytanie o spójność literacką, jako że List Jakuba nie zawiera cech wyróżniających tradycyjne listy.

Analiza intertekstualna podjęta w rozdziale drugim monografii budzi uznanie nie tylko z powodu dużej liczby przywołanych tekstów biblijnych i pozabiblijnych, do których mógł nawiązywać autor Listu Jakuba, lecz również ze względu na interpretację podobieństw zachodzących między tymi tekstami. Zauważa się jednak pewne luki w prezentacji postaci Abrahama w tekstach nowotestamentalnych. W przypadku Listu do Hebrajczyków autorka zwraca uwagę tylko na zdania z Hbr 11,8.13, pomijając odniesienia do osoby patriarchy w Hbr 7,1-11 i 13,2. Gdyby został przywołany fragment Hbr 11,8-19 traktujący o wierze

Abrahama, wówczas nie pojawiłaby się w monografii błędna opinia o „milczeniu w tekstach Nowego Testamentu na temat ofiary Abrahama” (s. 94), jako że jest ona wzmiankowana właśnie w Hbr 11,17-19. W przypadku tradycji mądrościowej D. Muszytowska nie odnotowuje cytowania w Jk 1,10-11 metafory z Iz 40,6-8, z możliwymi aluzjami również do Hi 14,2; Ps 90,5-6; 103,15-16 – metafora więdnącego kwiatu i trawy jest poddana w Liście Jakuba rekontekstualizacji, jednakże został zachowany motyw przemijania ludzkiego życia, który przynależy do tradycji mądrościowej. W kontekście lektury intertekstualnej należałoby również rozważyć, czy interpretacja autoprezentacji „Jakub, sługa/niewolnik Boga i Pana Jezusa Chrystusa” z *superscriptio* listu (Jk 1,1) w kluczu relacji patron–klient jest wystarczająca, jeśli uwzględni się bogatą starotestamentalną tradycję „sługi” (także „cierpiącego sługi Jahwe”), jak również nowotestamentalną konwencję epistolarną (por. Rz 1,1; Ga 1,10; Flp 1,1; 2 P 1,1).

Nie do końca czytelny jest klucz zastosowany przy tworzeniu „zestawienia występowania w Liście Jakuba poruszanych przez autora tematów”, oddanego w tabeli na s. 37-38. Gdyby nawet przyjąć kryterium tematyczne, to winno ono pozostać wtórne wobec kryterium formalnego, jakim będą np. powtórzenia leksykalne. Dwa przykłady: (1) temat doskonałości jest wskazany w 1,4.25.27; 2,14-26 i 3,1-2. Jeśli przyjąć, że podstawą do tego zestawienia jest przymiotnik τέλειος (1,4.25; 3,2) lub czasownik τελειόω (2,22), to należałoby uwzględnić jeszcze wystąpienie tego przymiotnika w 1,17; (2) podstawą do identyfikacji tematu przyjaźni w 2,23 i 4,4 jest rzeczownik φίλος; jednak, na jakiej podstawie autorka rozpoznaje temat przyjaźni w 1,25?

Pewne uwagi należy poczynić wobec bibliografii. Jest ona obszerna, jakkolwiek odnosi się wrażenie, że autorzy polskojęzyczni zostali potraktowani nieco marginalnie. Dotyczy to zwłaszcza komentarza J. Kozyry, *List Świętego Jakuba. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.NT 16), Częstochowa 2011. Dorota Muszytowska przywołuje go tylko jeden raz (s. 130), tymczasem komentarz Kozyry byłby pomocny w wielu miejscach rozprawy. Jako przykład może posłużyć interpretacja w rozprawie habilitacyjnej (s. 132-134) zwrotu τὸ τέλος κυρίου εἶδετε z Jk 5,11, w przypadku którego warto rozważyć jeszcze jedną opcję znaczeniową, która pojawia się u Kozyry: „koniec” w znaczeniu paruzji Chrystusa (*List Świętego Jakuba*, 268-273).

W bibliografii końcowej nie do końca jest adekwatny podział na „Wydania krytyczne oraz przekłady tekstów źródłowych” i „Wydania krytyczne i przekłady autorów starożytnych”, gdyż teksty autorów starożytnych przynależą również do źródeł. W „Komentarzach i opracowaniach” pojawiają się pozycje, które powinny być w tekstach źródłowych (podają tylko nazwiska, pod którymi są odnotowane: Charles, Mędała). Brakuje jednomyślności w zapisie nazw serii: raz jest ona podawana w cudzysłowie (jakby była tytułem czasopisma,

np. praca Davidsa, Kręcidły), innym razem – zapisywana kursywą (np. praca Brzegowego, Lemańskiego). W przypadku komentarzy z serii „Nowy Komentarz Biblijny” brakuje dopowiedzenia, czy chodzi o Stary, czy o Nowy Testament. Nazwa serii „Wprowadzenie w Myśl i Wezwanie Ksiąg Biblijnych” jest zapisana w przypadku pracy Rafińskiego i Brzegowego jakby była podtytułem (podobnie przy komentarzu Bowna, tyle że nazwa serii podana tam jest jako tytuł). W przypadku kilku tekstów źródłowych (chodzi o *Testament Abrahama, Beniamina, Hioba, Lewiego i Mojżesza*) nieczytelny jest zapis stron: do czego odnoszą się zdublowane, podane w nawiasie, numery stron.

Monografia dr Doroty Muszytowskiej pozwala mieć nadzieję, że w polskiej biblistyce pojawia się dojrzała biblistka, która będzie kontynuowała studia w zakresie retoryki i socjoretoryki pism nowotestamentalnych. Tym samym jest szansa na poszerzenie badań retorycznych listów Nowego Testamentu, które dotąd były sprowadzane przez biblistów polskich tylko do listów Pawłowych.